

պէտէանօթ էր՝ կը նկարագրեն Մենուսայ աղբայի շինած ջրանցքը. եւ չի՞ք այն տեղերը զետեղուած են՝ ուր ջրացքը շինելու չափար մասնակցի դժուարութիւններ կային՝ յատկէ ետեւ՝ այսպէս ի մասնակողի Մատանայ՝ քով ու մէջը (Վանէն չարաւ իբր երեք ժամ)։ Մեն յարգ ունէր այսպէս ջրանցքին ուղղութեամբ կրկին ուշեւաւրիչն, որպէս զի լաւ գաղափար ունենալը խաղ՝ զեանց արուեստգիտութեան մասին, եւ որդեշուք ջրանցքն օգտաշատ ձեւնարկութիւն մըն էր, ըստ Տայթայթիւով ոչ միայն Հին-Վանի, այլ նաեւ ամբողջ այն երկրին զոր կը կարէ կ'անցնի իւր ամբողջ երկայնութեանն առեւելքն քան 70 Տգարարարտն ընկածացին մէջ։

(C-7--2-16)

4. 6. 5.

1 6 9 0 1 4 9 4 4 4 4

ԱՐԱՅԻԿԱԿԱՆ ԳՈՒՄԵՐԱԲԱՐՐԱԴ

ᠮᠤᠩᠭᠤᠨ ᠤᠯᠤᠰ ᠤᠨ ᠤᠯᠤᠰ

Նմոյշներ եւ քառագիտութիւն:

U.

Աշխարհագրական տեսութիւն Արարկիրի վրայ:

ՆՐԱՐԿԻՐ՝ ԳՄԱՌԱՐԵԹ-ԻՆ-ԱՂԻՆ ԿՈՍՈ-
ՎՊՈԼՈՒԹԵԱՆ ՆՆՍԱՆԱՐ ԵՆ ԲԱԶՈՒՄԱՐԳ ԲԱԶԱՐ-
ԵՐԱՆ ԴՖԻՆ, ՈՐԻՔ ԺՄՈՒՆԱՌՊԱՅԵՆ 30—35 ՏԱԶԻՐ
ԲՆԱԿԻՆ, ՆԱԴԻՐ ՈՒՆՈՒՆԵՔ 20 ՏԱԶԱՐԵՐ ՏՈՒՄ
ԻՆՔ ՄԻՏԱԶԵԼՈՐ ՄԱՏՆԵՄԱՆԿԱՆ ԵՆ: ԱՍԴՄԱՆ ԲԱ-
ԶԱՐԵՐ ՈՐ ՏԱԶԻՐ ԹԵ 100 ՏԱՐԻԷ ԹԱԵՐԻ ԳՅՈՒՆ-
ԹԻՄԻՆ ՈՒՆԵՆԿԱՅ, ՉԻՆՈՒՆ ԵՆ Է ՏՖԻՆ ԲԱԶԱՐԵՐԻ ԲՈՎ
ԲԱԶՐ ԸՆԴՈՐ ԹԱԵՐԱՐԱՆԵՐՈՒՆ ԴՐԱՅ՝ ԷՆ ԲԱԶԱՐԵՐ՝
ԳՐՈՐ ԼՅԱՅԻՐԸ "ԱՂԻՔ ԲԱԶԱՐ" ԵՆ ԹՈՒՐԵՐԵՐԸ
"ԱՂԻՔ ԷՐՈՒՐ", Կ'ԱՆՈՒՆԱՆԵՆ ԵՆ ՈՐ ԻՐ ԳՄԱ-
ՆԱՐԱՐՈՐ ԹԱԵՐԱՐԱՆԵՐԸ ՏԱԶԻՐ ԲԱԶԱՐ ԳԻՆԸ ԿԸ
ԻՆԵՐԿՐԱՅՆԵՆ, ԿԸ ԳՐՈՒՅԻ ԲԱԶԱՐԵՐԸ 10—15
ՎԱՅԱՐԿԵՐԱՆ ԶՆՈՒՄ՝ ԳԵՂԻ ՏԱՐԱՆԱՐԱՆԱՐԱՆՈՒՄԸ:

Կը պատմուի Թէ Արաբկիրի¹ հին անունն է Նընր Երուզղիս² կամ Հիերուզղիս, որ խիստ ամուր քաղաք մ'էր հաստ եւ անմատ,ելի պա-

1. Արաբները, զորացրած ինքն շատ փոփոխութեան
նկատակայ է. կը գրեն Արաբներ, Արաբներ, Արապներ. բայց
ընդունակին առաջին ձևն է՝ 1

ՅԻՒՋԱՆԳԱԿԱՆ պատմութիւնը մեզ կ'իմացնէ թէ
կայսրութեան մէջ երեք իրարայայ կար. որոց մին կը
գտնուէր Փարսոյ շէրքի մէջ՝ պոստուսի ընթացիկին եւ
«Փիլիսոս Իւստին» անբնիկ վաշտին մէջուսերը:

բիսպներով շրջապատուած. թշնամիք կու գան
կը պաշարեն զոն. քաղաքացիք քաջութեամբ
կը դիմադրեն եւ երկար ժամանակ ի գերելու մ-
շանեն պաշարողներու թուրը շնորբերը, մ-
շուռանք թ քաղաքին պարիսպներն ալ իրենց
շատ նպաստուոր կը լինին: Երկար յոգեմու-
թիւններէ յետոյ, թշնամիները կը սթըղոն
վերջապէս պարիսպը տեղէ մը ձեղքել եւ այն
տեղէն քաղաքին ներքո խուժել, Եղրամասեն
ստափն անցոր քաղաք մտնողը Արար կը կը
լինի եւ տաք ճամբա քաղաքին տունը կը գնին
Աբ-է-էն,՝ այսինքն արաբամուտ:³

Թե այս առաքյալական առանդաթիւնը
 հրաշափ ստեղծ է, այդ մեզ համար փոքիլ չէ:
 Վայել է՛նչ որ աներկօրեայիւ թէ այն ե թէ Սնչը
 ք-գույնն այսօր ան աւերակ վիճակը մեզ կը ներգ-
 կայացնէ հին, հարաւան Կ. զեղեցիկէ շէնքերով
 ճուռ քաղաք մը, որ շրջապատուած էր հասառ-
 ղեան պարիսպներով:³

Քե՛ս ճիշտ Ի՞ր թուականին հին քաղաքն
երեսե՛ մզուեղով նախապատճառութիւն տրուե-
ցաւ Եօրին, այդ մէջ յայտնի չէ, բայց զանա-
զան երեւոյթներ եւ մտնուածք տառնութիւն-
ներ եւ ի՞նչ կը ընթարթեն երթադիւրեւութե՛
այտմ. Արապկիր կողման քաղաքը՝ մեկ զարե՛
աւելի գոյութիւն չունի, Յսկէ գեւ. 30 — 35
տարի առաջ Արապկիր պարզ Ժաշէր-Խէ-
մի՛թ, ո՛չ որովհետեւ տեղւոյն ժողովուրդը քիչ
էր թուով, այլ անոր Տամար որ կառավարու-
թիւնը կարող չէր հիմք դնել այնտեղ ուր
կիչեկներն ազատի իշխաններ...

5

Արարիկի սյուր կարեւոր դիրք մը ստացեր
եւ առաջին կարգի Է-ս-Գ-Է-Է-Է-Է մ'իշխեմ է
շնորհիւ իւր առեւտրական շարժման եւ բազմ-
մամարդութեան: Ցեղշոյն գլխաւոր արհեստ-
ներէն է մանիսագործութիւնը, որով կը դրա-

Ի Արաբկիր բաղնիքաց լինելու է արհեստ
 արտադրություն, թրք. کیر مک کیر
 խոզեն, եւ իրոք Արաբկիրի թր. Էն Պաղլարգու թիւնն է
 ۱۹۰۸ کیر

Ե Ուսմանը աշ կ'ըսեն թե ձեր թշնամիները յաղկեց-
նան պարտակն մեկ կողմը ԵՊՊԵՆ, խորամանկ եղբւր զգե-
սեւ զինուոր մը (սեւ, մարզող աբաբ կ'ըսեն Արարկիթթիթ)
կը գտնուէի եղբր, Հրամանատարը բարձրաձայն կ'ըսէ անոր.

ՍԵՐՔԻՔԻ (ՍԵՐՔԻ ՏԵՐԻՔ Ա.) - Կառավար. ՍԵՐՔԻՔԻ:
 Ե ՄԻՆԻՍԻՔԻ, ԿԱՊՐՈՒ ԿՐԻՔԻՆ Ե ԿԵՐՏԱՆԻՔԻ ՄԱՐԶԱԿԱՆՔԻ
 ՆԵՐՈՒՆԱՆ ԵՄ ԺԱՄԱՅ. ԻՅՆ ԷՔՐԵՆ ՍԵՐՔԻ ԲԱՊԱՐԱՅՈՒՄԻՆ
 ՄԻՆԻՔԻ, ԴԱՄԱ ՀԵՌԱՊՐԵՏԿԱՆԱՆ ՀԻՈՒԹԻՆԿՆԵՐ ԳՈՐԶ ՎԻՍԱՐՔԻ
 ԳԱՆ ՀՈՅԻ ԵՑԵՆԱՆ. ԿԵՐԻՔԻ ԿԵՐՏԱՆ ԳԱՌԱՆԵՐՈՒ Մ. ԿԱՐԱՅԻՆԵՐՆ ԵՄ
 ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐԿՐԱՆ ՄԱՐԱՊՐԱՆԱՆ ՆԻՍԻՔԻՐ ԵՄ ԿԱՊՐՈՒՄԱՆԿԱՆՔԻ

են տեղւոյն մեծատան ազգանուններ փոքրիկ եւ վայրենի գետ մը քաղաքը երկու մասի կը բաժնէ, Տինգ-վեց քաղաքէն եւ գեղեցիկ կամուրջներ եւ մի քանի փայտե կամուրջներ քաղաքին երկու մասերը հաղորդութեան մէջ կը դնեն. շատ անգամ այս գետակը կը յորդի (անսառնակ աշնան եւ քարանձաւ մասններուն մէջ) եւ մինչեւ 3—4 մետր, բարձրութեամբ եւ քսան-երեսուն մետր լայնութեամբ շուր (պղտոր եւ կարմազայն) կը հոսի անկէ, սարսափելի սարգութեամբ եւ ահաւելի որոտաճերով. Այս "սիւր" մեծ աւ փոքր քարեր, երբեմն մի քանի խորանարդ մետր մեծութեամբ ապտաթներ, զվառը գանուղ կամուրջները (փայտե կամ յարմարացած), ջրաղացները (գետակն իւր ընթացքին մէջ՝ խաղաղութեան ժամանակ մի քանի աղօթիներ կը դարձնէ), պարտեզներու պատերն եւ ծառերն կը քշէ կը տանի. երբեմն՝ դժբախտաբար՝ մարդկային զհնէր ալ կը պատահին: Բարեբախտաբար ջրի այս շափաղանց աճումը, որ Արարկիցոց համար ճամբարիս պատահաւ մ'է, շատ յաճախ չի պատահիր:

Այս գետակն զամ որ Արարկիցի զխաւորն է եւ որ կ'երթայ Անի 2-րդ՝ կամ Թեֆլիս 2-րդ (քաղաքէն գրիթէ 35 վայրկեան հեռի գետ մ'է, որ Մարտի մէկ ճիւղը կը համարուի) կը թափի, կան նաեւ մեծ աւ փոքր բայց՝ նուազ կիւրուստ՝ ջրի հոսանքներ, զխաւոր գետակին երկու եզերքներուն վրայ երկու առուներ՝ պարտեզներն ու այգիները ջրելու եւ օրական պիտոյից համար, առուակներ, պաղպաղ աղբիւրներ, աղբարակներ, ակեր, որոնք քաղաքին տան

1 Անի 2-րդ (— Անիի գետը) կամ Թեֆլիս 2-րդն երկու եզերքներուն վրայ կը գտնուին Արարկիցի այգիներէն եւ պարտեզներէն շատերը. հոն կը գտնուին նաեւ քաղաքին բոլոր "պարսկերէն" (սափա), որոք մէջ առատօրէն կը բուսնին իւլիսը (վարուկ), — ածուրը (վարուկ), դգուրը, յիւրիւլը եւն, եւ առհասարակ աճին անտառի կանաչ գինւերը. հոն կը գտնուին ընդարձակ եւ խորհրդաւոր անտառներ, անտառներու մէջ կամ բլրակներու կողքին եւ կամ սպառնալիքներու տակ՝ արեւմտափայլ ջրերով՝ զգոտուն աղբիւրներ, ակեր, առուակներ . . .

Անի 2-րդ Արարկիցոց համար թէ Station balnéaire (Ժովալեր կամ Ժովու բաղնիքի) եւ թէ Station thermale (Թերմալի կամ հանգիստի) անչ կը ծառայէ: Ամառ ժամանակ Ժովալերէն աճին գոտակաղբի պատկառող ամբողջ ընտանիքներ, քանի մը օրուս պաշտօն իրենց հետ առանձն կ'երթան Անի 2-րդ, Ժով ընելու, լիւրտու, խուր բանելու եւ կամ զամ Ժովուս (ամբողջ մարմնը արեւն օտարիկ ապացան աւաղին մէջ կը թաղեն, բայց զինքն, եւ այդպէս կը նստն ուրախ որ կ'ընան համբարել. այս միջոցով կը դարմանեն շատ մը կրծքի, սրտի, փոքր, որունքներու, սոքերու եւն հիւանդութիւններ). սյնակը կը նստն մէկ երկու, մինչեւ 8—10 օր եւ կը սրտագանան ողջ սառը եւ լաւ զուարթանան:

կողմերն կը հասնի եւ քաղաքացիները կ'երջան. կացնեն գոնէ ջրի կողմէն:

Քաղաքէն մէկ ժամ հեռաւորութեամբ՝ դէպ ի արեւմուտք՝ Փիլլուս Առաջին՝ (Փիլլուպոս Առաջին) ախտատեղւոյն ճամբուն վրայ կը գտնուի յայտնին եւ նազելին Ռիկիտիս իւր համար ձկնիւրով, որոնք իրենց տեսակին մէջ մէկ հատիկ են:

*

Արարկիցի Հայերը ունին երեք թաղային եկեղեցիներ եւ մէկ մայր եկեղեցի՝ Աստուածածնին անունով, որ քաղաքին ճիշտ կենդանի, գետակն ձախ եկեղեցին վրայ կը գտնուի. կայ նաեւ Ս. Գեորգի (Սաֆ Կիթի) անունով փոքրիկ մատուռ մը՝ քաղաքին արեւմտեան ծայրը, բլրակի մը վրայ: Խաղաղութեան թաղային եկեղեցի իւր կիցը սնի թաղային գրողը մը. իսկ մայր եկեղեցւոյն կողքին կը գտնուի "Ռառ-ճաւաղ", որ ժամանակակից, իւր ծաղկեալ դրութեամբ, տեսակ մը վարժապետանոց կարող էր համարուիլ մէջ միայն Արարկիի ամբողջ գաւառին համար, այլ նաեւ շրջակայքը գտնուող մեծ աւ փոքր քաղաքներու համար ալ: Ուսումնարանէն մաս հարկուր մետր հեռաւորութեամբ կը գտնուի Մայր-Վարդանէ (Մար Վարժապետ) ընդարձակ շէնքը, որտեղ երբեմն մինչեւ 500 աշակերտներ եղած են: Այս եկեղեցւոյ պատկան վարժարաններէն զամ կան նաեւ օւրիշ թաղային գրողներ, ինչպէս՝ Ս. Նշան թաղին, Եկաւեց թաղին, Գորր շուկային, Տերպետերեց (Տերպետերեցի) թաղին, եւն. կան նաեւ մասնաւոր վարժարաններ, զորս բացած են քիչ շատ զարգացած անհատներ:

Հայ կաթողիկոսայք թուով մօտ 100—120 հօգի, ունին քաղաքէն փոքրիկ բայց սիրուն եկեղեցի մը, առաջնորդարանով. առաջնորդարանին գետնայարկը յատկացուած է վարժարանի: Գերազար. Թովհանէսեան եպիսկոպոսի առաջնորդութեան վերջին կաթողիկոսայք վար-

1 Փիլլուս Առաջին ախտատեղին, անցած ժամանակներու մէջ հորաւոր եւ փառաւոր վարդ մ'է ձեզը, որ կառուցուած կը կարեւուի ի յիշատակ Փիլլուպոս առաջնորդարանի զխաւորէն: Երբեք կը պատահուի թէ (այդ ճեղքեր ալ իրենց ժամանակի ճեղքերն լրան են) վարդ արշաւանքով, հողերով եւ մարտներով շատ հորաւոր եղեր. այսօր լեւիք հետք իսկ չէ մնացած, վարդը հաւասար է զետնին, միայն սոսի անոց գանձանք առջուսէ քարեր եւ երկրապակած ձեւերով խռուրներ, փոսեր մասնաժողով կ'ընեն փառաւոր անցած մը՝ այդ աննշան աւերակներուն մէջէն: Եթէ որ մը պեղու մեր անդի ունենան, անշուշտ հաւասարաբարակն քանիք դուրս պիտի գան հողի ծոցէն:

ժարանը շատ ծաղկեցաւ եւ ունեցաւ մինչեւ 200 աշակերտ, որոց բնականաբար մեծամասնութիւնը ոչ-կաթողիկեայք էին:

Վերջապէս հայ բողոքականները, լուռով՝ գրեթէ կաթողիկեայք չափ, երկու աղանդի միաձուլում, ունին երկու ժողովատեղի ուստի եւ մի կրկնակ կրթարան:

Գալով թուրքերուն՝ ունին միայն մէկ հաս նախակրթարան, որ պաշտօնական տան (էփ-էթէթ) կողքին կը գտնուի, մօտ 100—150 աշակերտներով. կան նաեւ մէկ երկու նախակրթարանի նման բաներ ալ, որոնք գաղտնի անուն կրելու իրաւունքը եւ յաւակնութիւնը չեն կրնար ունենալ եւ ոչ մէկ անասնաօժիտով: Արարկիրի մահմետականներու մեծամասնութիւնը հայերէն կը խօսի (առաջը չափազանցութեան վախճալու 100/75ը) եւ այնտեղ բնաւ զարմանալի չէ հայ գաղտնիներու մէջ մահմետական երեխաներ կամ պատանիներ տեսնել:

Ասկէ գնա 15 տարի առաջ, մահմետականներն օւնէին միայն մէկ մզկիթ՝ միտարեով, մեծ շուկային կենդրոնը՝ ցարէ-մեհալը հը-դը-լէն կից. այդ թուականներին քէլիլէ (քաշիշ-լը) թաղին մէջ շինուեցան նաեւ ուրիշ երկու նոր մզկիթներ նոյնպէս միտարեով, իրարմէ 2—300 մէդր հեռաւորութեամբ. սակայն այս երկու շինութիւններն իրենց վերջնականէն ի վեր պարսպ և երեսի վրայ ձգուած են առ ի զոյգ տոյգեղաններու:

*

Արարկիրի մէջ բառիս բուն նշանակութեամբ շէքը չկայ: Իբրեւ հետաքրքիր շինութիւններ կարելի է յիշել, բայց ի մի բանի անհատական պաշտօններէ, երկու կրկին գմբէթաւոր բաղնիքները, կաթողիկեայք եկեղեցին, Հայոց Առաջնորդարանը, մահմետականաց վերլոյշեալ երեք մզկիթները (որոց շէքերու կարգ մօտնելու միակ պատճառն է երկնք բարձրացող միտարէն), երկու խան, եւ ահա ամենն: Հայոց շուրս եկեղեցիները բնաւ կարելի չէ շէքը անուանել, վրան զի անոնք չեն աարբերքի՝ արտաքին տեսքով՝ ուրիշ հասարակ տուներէ, թէպէտ մայր եկեղեցւոյն ներսի զին բաւական շքեղ է իւր սիւներով, հոն միայն գեղարուեստական շողորմ մը կը աննուրի: Միւս եկեղեցիները՝ անշուն բաներ են եւ աւելի կը նմանին ընդարձակ գահ Տիմոնեոսի քան թէ տաճարներու. ճարտարապետական արհեստը բուրովին բացակայ է անոնց մէջէն:

Այս տողերուս մէջ համառօտ կերպով՝ ընդհանուր տեսութիւն մը բրած եղանք Արարկիր քաղաքին վրայ,¹ որ շատ շատերուն անծանօթ է մինչեւ օրս:

Բ.

Նմոյշ Արաքսիքի թարգմտին:

Խոհա-Հաւեդարինի Առաջ:

Հասրետախի խոհան յիւ տան մէջը աղօթած վախեր¹ ըսաց Աստու.՝ Բման Ասված պապա² իշ կըլի կու, յընծի հարիւր լիւրա ղըկա՞. շատ պէ՛քք ունիմ փարսի: Բմա³ թմամա՞ հարիւր լիւրա յըլլու. ա՛, տկար⁴ մէկ հատ մը պակաս՝ տօխսանը⁵ ինը հատ յըլին նա՞ չօթ՝ լիւր, համա՞: Էնմ առնաք,⁶ խոհան եւ հատա⁷ գրապի մը կ'ունենայ կու վօր ան տախքափն⁸ տէնըր⁹ նստեր ա՛ եղէր. խոհային ձանը ըսածին կիպի¹⁰ կ'եթա յընկաճ զնա՛ կու յու յեքքէն յիքքիւրենը կըսա՞ կու.

Խոհանիմա¹² տօխսանը ինը օսկի տեսնա նա՛ իրաւցե՛ն շառնա տի, խոհան. էս լիւրանըր խա՞¹³ պաճայեն¹⁴ վար ձգիմ տա՛ տեսնամ իշ տէնա՛ տի փոա՞¹⁵ խոհան:

Երբքէն տօխսանը ինը լիւրա քեսայի¹⁶ մը մէջը զնա՛ կու յու կուգայ կու պաճայեն՝ փրթ¹⁷ վար նեսա՞ կու. յիքք ալ հոնիկ պաքլաւիշ¹⁸ կ'ենա՞ կու քի տեսնա տէ խոհան իշ տէնա՛ տի: խոհան հըրին¹⁹ օճարք վաղա՞ կու յու տեսնա կուքի՛ գունա պօթա՞²⁰ մը յընկալու ա՛ ֆոն. թէդ մը կ'առնա կու, տէշլի²¹ մը վըան նստի կու, քեսան բանա կու վօր իշ տեսնա, օսկի: Երբքէն պաշլաւ²² կու մէկիկ մէկիկ հարմը. տեսնա կու քի տօխսանը ինը հատ էն օսկիները, մէյ մ'ալ կու հարմը, երկուք կու հարմը՝ պոլքէ²³ եաղմիշ²⁴ էղա բախք, յամէն հեղ հըրապ²⁵ էնէլուն նորէն տօխսանը ինը հատ գունա կու, յեքքէն կ'ըսա՞ կու Աստու.՝ Գու. նօր տօխսանը ինը լիւրաները ղըկեցիւր յընծի հալպաթ²⁶ մէկալ մէկ հատ-նալ ղըկես կու, Երբքէն ան օսկիները տանի կու յու գողաւուկ տեղ մը պահա՞ կու:

1 Վերջին տարիներուս մէջ պատահած գեղարեհն ի վեր Արարկիրի մասին մեր պատմանները բաւական փոքրիւս են. այսու հոյեղքն մեր առաջ բերածին նշակում մտանքն նշել են:

2 Գմանափ. — 3 հայրիկ. — 4 բայց. — 5 աղբըջլ, չիքու. — 6 ծննդ. — 7 իննտուն. — 8 եւ թէ. — 9 հրեղ. — 10 փոլքեղան. — 11 տանիք. — 12 պեռ. — 13 արգեղ. — 14 պալ. — 15 թիւնկը. — 16 պք. — 17 ըսափ. — 18 արաւաւ. — 19 անմիտար. — 20 արաւ. — 21 զիւր. — 22 գուն. — 23 սխաւեղար. — 24 հալի. — 25 անաւարակու.

